

Representation of two Opposing and Interactive Models of Foreign Policy in Iran Based on the Distinction between Spirit-Based and Appetite-Based Societies: A Comparative Analysis of the Mossadegh and Rouhani eras

Hamid Yahyavi¹ , Najaf Sheikhsaraei²

1. Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Economics and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. E-mail: yahyavi@basu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Economics and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. E-mail: Sheikhsaraei@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 27 Feb 2026 Received in revised form: 24 Mar 2026 Accepted: 07 May 2026 Published online: 22 May 2026 Keywords: Iran's foreign policy, Anthropology, Thymos, Appetite-based society, spirit-based society, Mohammad Mossadegh, Hassan Rouhani.	This article offers a comparative analysis of Iran's foreign policy during the administrations of Dr. Mohammad Mossadegh and Dr. Hassan Rouhani, based on the conceptual distinction between "spirit-based" and "appetite-based" societies. The theoretical framework draws on Platonic philosophical anthropology and contemporary reinterpretations of thymos in the thought of Hegel and Fukuyama. Within thi framework, when reason serves "spirit," a pattern of behavior oriented toward dignity, recognition, and independence emerges; when reason serves "appetite," political conduct becomes primarily directed toward material interests, welfare, and economic calculation. The central question of the article is why Mossadegh adopted a confrontational foreign policy toward external powers, whereas Rouhani pursued a strategy of engagement and cooperation. The main hypothesis argues that the predominance of spirit-based elements during Mossadegh's era and appetite-based elements during Rouhani's presidency led to the formation of two distinct foreign policy models. The findings indicate that during the oil nationalization movement, national dignity and political independence took precedence over economic considerations, resulting in a confrontational approach. In contrast, under Rouhani, resolving the nuclear crisis and lifting sanctions aimed at attracting foreign investment and improving domestic welfare became the primary objective, transforming foreign policy into an instrument of economic development. Using a descriptive-analytical method and relying on historical and documentary sources, the article concludes that the divergence between these two models stems from differing conceptions of human nature, national interest, and the relationship between dignity and welfare. At the same time, the experience of both periods suggests that the absence of a sustainable balance between spirit and appetite may generate structural challenges in foreign policy.

Cite this article: Yahyavi, H., & Sheikhsaraei, N. (2026). Representation of two Opposing and Interactive Models of Foreign Policy in Iran Based on the Distinction between Spirit-Based and Appetite-Based Societies: A Comparative Analysis of the Mossadegh and Rouhani eras. *International Political Economy Studies*, 9(1), 125-140. <http://doi.org/10.22126/ipes.2026.13681.1820> (in Persian).

© The Author(s).
DOI: <http://doi.org/10.22126/ipes.2026.13681.1820>

Publisher: Razi University

1. Introduction

This article seeks to conduct a comparative analysis of Iran's foreign policy during the Dr. Mosaddegh and Dr. Hassan Rouhani administrations. The main research question is that Why did Mosaddegh pursue a policy of confrontation, whereas Rouhani chose the path of cooperation? The article's hypothesis is that during Mosaddegh's era, the reason of Iranian society served 'the spirit', leading him, as a representative of this society, to adopt a 'spirit-based' foreign policy. Conversely, during Rouhani's era, society's reason served 'the appetites', leading him, as a representative of such society, to pursue an 'appetite-based' foreign policy. In the nationalization of the oil industry movement, the element of dignity-seeking and independence-seeking prevailed over economic interests. However, in Rouhani's era, it was believed that cooperation between foreign capital and domestic labor could benefit the national economy.

2. Theoretical framework

The theoretical framework of this article is based on the foundations of Platonic political philosophy and also reinterpretations of the concept of "spirit" in the thought of philosophers such as Hegel. In Plato's view, humans possess three main drives: appetite, reason, and thymos. If reason is placed in the service of the thymos, virtues such as courage, self-esteem, independence-seeking, and self-sacrifice are strengthened in society. Plato described thymos as a part of human desire that encompasses anger, shame, and the need for "recognition." Hegel calls thymos the "desire for recognition" and considers it the source of history movement. Fukuyama, based on his own reading of Hegel, argues that the desire for recognition is a driving force behind many political and social transformations.

When reason comes to serve appetite, material interests take precedence in individual and social motivations. Adam Smith published 'The Wealth of Nations' in 1776. The main message of 'The Wealth of Nations' is that there is coordination between the activities of profit-seeking individuals and the provision of public goods for the whole society.

Considering the above, two types of society can be distinguished, which form the basis for two different behaviors in politics: First, a spirit-based society, in which humans strive to gain respect. Second, an appetite-based society, in which human behavior is based on achievement to material interests.

3. Method

The methodology of this article is descriptive-analytical and, using historical sources and documents, seeks to comparatively analyze the intellectual foundations of Iran's foreign policy in two historical periods. Therefore, the article does not aim to adopt a prescriptive approach toward these two periods.

4. Discussion

Mosaddegh, leader of the National Front, pursued a policy of oil nationalization. Initially, the National Front emphasized two advantages of oil nationalization: first, increased economic revenue; and second, preservation of political independence. However, the aspect of independence-seeking eventually prevailed over economic interests. Mosaddegh rejected international proposals to resolve the oil crisis due to their contradiction with the principle of nationalization. In his view, the activities of the Anglo-Iranian Oil Company not only intensified the economic interest conflict between Iran and Britain but also constituted a form of national humiliation and damage to Iranian dignity. The oil nationalization movement can be considered the crystallization of a spirit-based approach in foreign policy.

Hassan Rouhani directed his administration toward "saving the country's economy, reviving ethics and constructive interaction with the world." Rouhani based his foreign

policy on resolving the nuclear dispute and returning Iran to the global economy. The Rouhani administration believed that cooperation with global powers, especially Europe, could bring foreign capital back to Iran, accelerate economic growth, and reduce international tensions. Highlighting the country's young workforce, high rate of university education, abundant oil and gas resources, and industrial capacities, Rouhani presented Iran as an attractive location for investment. Rouhani's foreign policy was an attempt to connect foreign capital, natural resources, and domestic labor. The approach that aligns with the theoretical framework of "appetite-based society."

5. Conclusion

This article, relying on the theoretical framework distinguishing between spirit-based and appetite-based societies, conducted a comparative analysis of the foreign policies of two administrations: Mohammad Mosaddegh and Hassan Rouhani. Mosaddegh considered humans as "dignity-seeking beings," whereas Rouhani assumed humans as "welfare-seeking beings." These two perspectives created two different approaches to foreign policy: one based on recognition and dignity, the other based on interests and interaction. Although both approaches followed a specific logic in their historical context, the inability to create a balance between spirit and appetite in both periods led to serious challenges; In Mosaddegh's era, the dominance of spirit over appetite led to an economic crisis and in Rouhani's era, the dominance of appetite over spirit placed independence and bargaining power under pressure. Successful foreign policy depends on a sustainable balance between dignity-seeking and pragmatism.

بازنمایی دو الگوی تقابلی و تعاملی سیاست خارجی ایران بر مبنای تمایز جوامع روح‌بنیان و اشتهابنیان: تحلیل مقایسه‌ای دوره‌های مصدق و روحانی

حمید یحیوی^۱ | نجف شیخ‌سرای^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. رایانامه: yahyavi@basu.ac.ir

۲. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. رایانامه: Sheikhsaraei@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۱/۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۲/۱۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۳/۱ کلیدواژه‌ها: سیاست خارجی ایران، انسان‌شناسی، تیموس، جامعه روح‌بنیان، جامعه اشتها بنیان، محمد مصدق، حسن روحانی.	این مقاله با تکیه بر تمایز مفهومی میان «جامعه روح‌بنیان» و «جامعه اشتها بنیان»، به تحلیل تطبیقی سیاست خارجی ایران در دو مقطع تاریخی دولت دکتر محمد مصدق و دولت دکتر حسن روحانی می‌پردازد. چارچوب نظری پژوهش بر انسان‌شناسی افلاطونی و بازخوانی معاصر مفهوم «تیموس» در اندیشه هگل و فوکویاما استوار است. بر این اساس، هرگاه عقل در خدمت «روح» قرار گیرد، الگوی رفتاری عزت‌طلب، استقلال‌خواه و مبتنی بر شناسایی شکل می‌گیرد؛ و هرگاه عقل در خدمت «اشتها» باشد، سیاست‌ورزی معطوف به منافع مادی، رفاه و محاسبه اقتصادی غلبه می‌یابد. پرسش اصلی مقاله آن است که چرا مصدق سیاست تقابل با قدرت‌های خارجی را برگزید، در حالی که روحانی راهبرد تعامل و همکاری را دنبال کرد؟ فرضیه پژوهش این است که غلبه مؤلفه‌های روح‌بنیان در دوره مصدق و اشتها بنیان در دوره روحانی، به تکوین دو الگوی متفاوت در سیاست خارجی انجامیده است. یافته‌ها نشان می‌دهد در نهضت ملی شدن صنعت نفت، کرامت ملی و استقلال سیاسی بر ملاحظات اقتصادی تقدم یافت و سیاست خارجی ماهیتی تقابلی پیدا کرد. در مقابل، در دوره روحانی، حل بحران هسته‌ای و رفع تحریم‌ها به‌منظور جذب سرمایه خارجی و بهبود معیشت عمومی در اولویت قرار گرفت و سیاست خارجی به ابزاری برای توسعه اقتصادی بدل شد. مقاله با روش توصیف تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع تاریخی و اسنادی نتیجه می‌گیرد که تفاوت این دو الگو، ریشه در برداشت متفاوت از انسان، منافع ملی و نسبت عزت و رفاه دارد. در عین حال، تجربه هر دو دوره نشان می‌دهد فقدان توازن پایدار میان روح و اشتها می‌تواند به بروز چالش‌های ساختاری در سیاست خارجی بینجامد.

استناد: یحیوی، حمید؛ شیخ‌سرای، نجف (۱۴۰۵). بازنمایی دو الگوی تقابلی و تعاملی سیاست خارجی ایران بر مبنای تمایز جوامع روح‌بنیان و اشتها بنیان: تحلیل مقایسه‌ای دوره‌های مصدق و روحانی. *مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل*، ۱۹(۱)، ۱۲۵-۱۴۰. <http://doi.org/10.22126/ipes.2026.13681.1820>

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسندگان

DOI: <http://doi.org/10.22126/ipes.2026.13681.1820>

مقدمه

بر پایه انسان‌شناسی افلاطونی، انسان از سه رانه تشکیل شده است: اشتها، عقل و روح. زمانی که عقل در خدمت روح قرار گیرد، جامعه‌ای «روح‌بنیان» شکل می‌گیرد و در صورتی که عقل در خدمت اشتها باشد، جامعه‌ای «اشتهابنیان» به وجود می‌آید. این دو گونه، دو شیوه متفاوت از رفتار انسانی و اجتماعی را رقم می‌زنند. هگل، میل به شناسایی را به‌عنوان جوهر رانه روح تبیین می‌کند. از دیدگاه او، این میل چنان قدرتمند است که انسان برای کسب آن، جان خود را نیز به خطر می‌اندازد. چنین منطقی، نقطه آغاز تاریخ را با پدیدار شدن رابطه ارباب و برده رقم می‌زند. در جامعه روح‌بنیان، عزت، شجاعت، استقلال و نیاز به احترام، رفتارها را جهت‌دهی می‌کند. در مقابل، جامعه اشتهابنیان بر اساس منافع مادی و حسابگری اقتصادی عمل می‌کند. در این نوع جامعه، منافع شخصی مهم‌ترین انگیزه رفتار انسان‌هاست؛ برخی اقتصاددانان این وضعیت را مثبت و برخی منفی ارزیابی می‌کنند.

داریوش شایگان در توصیف وضعیت ما ایرانیان، ما را بازماندگان تمدن‌های آسیایی معرفی می‌کند که هم به «هگل» دچاریم و هم به «مارکس» (شایگان، ۱۳۹۲: ۴۳). اگر به این توصیف، «آدام اسمیت» را نیز بیفزاییم، می‌توان گفت که ذهنیت ایرانی درهم‌تنیده‌ای از رانه‌های روح، اشتها و عقل را تجربه می‌کند. بر اساس این چارچوب، مقاله حاضر به دنبال بررسی تطبیقی سیاست خارجی ایران در دولت مصدق و دولت حسن روحانی است. پرسش اصلی مقاله این است که چرا مصدق سیاست تقابل را در پیش گرفت، اما روحانی مسیر همکاری را برگزید؟

فرضیه مقاله نیز این است که در دوران مصدق، عقل جامعه ایرانی بیشتر در خدمت روح قرار داشت و باعث گردید وی به‌عنوان نماینده این جامعه، یک سیاست خارجی روح‌بنیان را در پیش گیرد. در مقابل، در دوران روحانی، عقل جامعه بیشتر در خدمت اشتها قرار گرفت و باعث شد که وی به‌عنوان نماینده چنین جامعه‌ای، یک سیاست خارجی اشتهابنیان را دنبال کند. البته، این دو نوع جامعه در عالم واقعیت به‌صورت ناب و مطلق وجود ندارند و هر جامعه‌ای آمیزه‌ای از این دو است. در نهضت ملی شدن صنعت نفت، عنصر عزت‌طلبی و استقلال‌خواهی نسبت به منافع اقتصادی غلبه داشت؛ اما در دوره روحانی، باور بر این بود که همکاری میان سرمایه خارجی و نیروی کار داخلی می‌تواند به نفع اقتصاد ملی تمام شود.

روش مقاله توصیفی-تحلیلی است و در پی داوری ارزشی درباره برتری یکی از این دو الگو نیست؛ بلکه هدف، تبیین نظری مبانی فکری سیاست خارجی ایران در دو مقطع تاریخی است.

سازمان پژوهش حاضر از چهار بخش تشکیل شده است: در بخش نخست، پیشینه پژوهش مرور می‌شود. بخش دوم شامل چارچوب مفهومی و مبانی نظری است. در این بخش بر مبانی انسان‌شناسی افلاطونی دو نوع جامعه روح‌بنیان و اشتهابنیان توضیح داده می‌شوند. بخش سوم به یافته‌های پژوهش اختصاص دارد؛ در این بخش، بر اساس مبانی نظری طرح‌شده در بخش قبلی، ابتدا به سیاست خارجی دولت محمد مصدق و سپس به سیاست خارجی دولت حسن روحانی پرداخته می‌شود. سرانجام، در بخش نتیجه‌گیری تفاوت رفتار سیاست خارجی این دو دولتمرد آشکار می‌شود.

مروری بر پیشینه پژوهش

ایده این مقاله ابتکاری است و تاکنون پژوهشی که سیاست خارجی دولت‌های مصدق و روحانی را به‌طور تطبیقی و از منظر انسان‌شناختی با یکدیگر مقایسه کرده باشد، انجام نگرفته است. این پژوهش با تمرکز بر همین خلأ شکل گرفته است. با این حال، درباره هر یک از این دو دوره، به‌طور مستقل پژوهش‌هایی صورت گرفته است. درباره دوره مصدق، به دلیل قدمت زمانی آن، آثار پژوهشی فراوان تری وجود دارد. یرواند آبراهامیان در کتاب *ایران بین دو انقلاب* (آبراهامیان، ۱۴۰۱: ۷۰۹)؛ مصدق را اشراف‌زاده‌ای معرفی می‌کند که نه ولخرج بود و نه اهل تجارت؛ نکته‌ای که در تحلیل شخصیت روح‌محور او اهمیت دارد. همایون کاتوزیان نیز در کتاب *اقتصاد سیاسی ایران* (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۴۴۲). معتقد است که مصدق آثار اقتصادی نفت را کمتر از آنچه بود، تلقی می‌کرد. موسی غنی‌نژاد در کتاب *اقتصاد و دولت در ایران* (غنی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۴۲۴)، از منظر اقتصاد لیبرال، به نقد مصدق به‌سبب ملی کردن نفت پرداخته و استدلال می‌کند که پیشنهاد تصنیف منافع از سوی شرکت نفت انگلیس و ایران که مصدق آن را رد کرد، منافع ملی ایران را تأمین می‌کرد. محمدعلی موحد، در کتاب *خواب آشفته نفت* (موحد، ۱۳۸۶: ۱۵۳)،

ملی کردن نفت را رمز بازیافت شرف و آبروی ملتی می‌داند که در یک قرن و نیم گذشته ملعبه هوی و هوس سیاست‌گذاران لندن شده بود.

در مورد دوره روحانی، به دلیل جدید بودن آن آثار کمتری وجود دارد. با این وجود، پژوهش‌هایی انجام شده است. از جمله، دهقانی فیروزآبادی و عطایی در مقاله‌ای با عنوان «گفتمان هسته‌ای دولت یازدهم» (دهقانی فیروزآبادی، عطایی: ۱۳۹۳: ۳۴)، سیاست هسته‌ای روحانی را در چارچوب نظریه گفتمان تحلیل کرده‌اند.

تفاوت نوشتار پیش رو با پژوهش‌های پیشین در این است که رفتار سیاست خارجی دو شخصیت سیاسی یعنی مصدق و روحانی، در پرتو نظریه‌ای انسان‌شناختی تحلیل می‌شود؛ نظریه‌ای که تمایز میان جوامع روح‌بنیان و اشتها‌بنیان را مبنای تبیین رفتارهای سیاست خارجی قرار می‌دهد.

چارچوب مفهومی و مبانی نظری

چارچوب نظری این مقاله بر پایه تمایز میان دو گونه انسان‌شناختی شکل گرفته است: انسان روح‌بنیان و انسان اشتها‌بنیان. در ادامه، هر یک از این دو نوع انسان و درنهایت، پیامد آن‌ها در تحلیل سیاست خارجی، تشریح می‌شود. این چارچوب بر مبنای فلسفه سیاسی افلاطونی و نیز بازخوانی متأخر فوکویاما از مفهوم «روح» در اندیشه فیلسوفانی چون هگل استوار است. در نگاه افلاطون، انسان دارای سه رانه اصلی است: ۱. شهوت (اشتها) که نماینده نیازهای مادی و حیوانی است؛ ۲. عقل (حسابگری)؛ و ۳. تیموس یا روح (افلاطون، ۱۳۸۹: ۱۴۷-۱۴۲). عقل وظیفه کنترل شهوت و تعادل‌بخشی میان اشتها و روح را دارد تا از این طریق زندگی سعادتمندانه ممکن شود اما در عمل معمولاً به خدمت یکی از این دو درمی‌آید؛ بنابراین جوامع موجود یا روح‌بنیان هستند یا اشتها‌بنیان (لیبو، ۱۳۹۱: ۵۸). ویژگی‌های این دو نوع جامعه در ادامه توضیح داده می‌شوند:

جامعه روح‌بنیان

اگر عقل در خدمت روح قرار گیرد، فضیلت‌هایی چون شجاعت، عزت‌نفس، استقلال‌طلبی و ایثار در جامعه تقویت می‌شوند. افلاطون، تیموس را به‌عنوان بخشی از میل انسان که دربردارنده خشم (ناشی از بی‌اعتنایی یا توهین یا بیداد)، خجالت و نیاز به «به رسمیت شناخته شدن» است، توضیح داده است. تیموس خصلت انسانی اجتناب‌ناپذیری در جهان باستان بوده که تاکنون به بقای خود ادامه داده است.

هگل، روح یا تیموس را میل به شناسایی یا ارج‌شناسی می‌نامد و آن را سرچشمه حرکت تاریخ می‌داند. در بخش «خودآگاهی: ارباب و برده» از کتاب پدیدارشناسی روح، او نشان می‌دهد که انسان برای آنکه از سوی دیگری به رسمیت شناخته شود، حاضر است جان خود را به خطر اندازد. این نزاع برای شناسایی، نقطه آغاز تاریخ است و در صورتی که یکی از طرفین از خطر بگریزد، رابطه ارباب و برده پدید می‌آید (هگل، ۱۳۹۱: ۲۲۵-۲۳۵)؛ بنابراین هگل از عبارت «میل به ارج-به رسمیت‌شناسی» برای اشاره به این بعد غیرمادی انسان استفاده می‌کند و آن را عامل حرکت تاریخ می‌داند. به نظر هگل تنها در حالت به رسمیت شناخته شدن از جانب دیگری و از جانب دیگران و حداکثر از جانب همه کسان دیگر است که وجود یک انسان، خواه برای خودش و خواه برای دیگران، به‌راستی انسانی می‌شود (کوژو، ۱۳۶۶: ۳۸).

انسان برای آنکه خود را انسان بداند باید تصویری را که از خویشتن در ذهن دارد بر دیگران تحمیل کند؛ یعنی باید خود را از جانب دیگران (و در حد کمال مطلوب، از جانب همگان) بشناسد. باید جهان (طبیعی و انسانی) موجود را که در آن قدر و احترامش شناخته نیست به جهانی مبدل کند که قدر و احترامش در آن شناخته باشد (کوژو، ۱۳۶۶: ۳۸). بر این اساس روح، نیاز به کرامت، احترام، افتخار و استقلال دارد؛ این رانه در سیاست خارجی، به شکل مقاومت در برابر سلطه، ملی‌گرایی و تأکید بر استقلال سیاسی نمود می‌یابد.

فوکویاما در کتاب *پایان تاریخ و آخرین انسان*، از تیموس به‌عنوان عنصر حیاتی در شکل‌گیری هویت فردی و جمعی یاد می‌کند. به باور او، تاریخ بشر نه صرفاً از کشاکش منافع مادی، بلکه از نزاع بر سر شناسایی و ارج‌شناسی شکل گرفته است. او بر پایه خوانش خود از هگل استدلال می‌کند که انسان‌ها به همان اندازه که به معیشت اهمیت می‌دهند، در پی کسب احترام و

کرامت نیز هستند و این میل به شناسایی، پیشران بسیاری از تحولات سیاسی و اجتماعی در تاریخ بشر بوده است (فوکویاما، ۱۳۷۱: ۱۶-۲۰).

بر این اساس تیموس چیزی شبیه حس فطری انسان از عدالت و همین‌طور مجموعه روان‌شناختی‌ای از همه فضایل شرافتمندانه نظیر از خودگذشتگی، آرمان‌گرایی، اخلاق‌گرایی، ایثار، شجاعت و آبرومندی است. در طول تاریخ فلسفه سیاسی واژه واحدی برای اشاره به این میل غیرمادی انسان وجود نداشته است. افلاطون از تیموس (روح)، ماکیاولی از میل به افتخار، هابز از افتخار و غرور، روسو از عزت‌نفس، الکساندر همیلتون از عشق به شهرت، جیمز مدیسون از جاه‌طلبی، هگل از میل به ارج‌شناسی و نیچه از حیوانی با گونه‌های سرخ سخن گفتند. همه این واژه‌ها به احساس نیاز انسان به ارزش گذاشتن به چیزها- در مرحله اول به خودش، سپس به مردم، اعمال و هر آنچه در اطراف وی است اشاره دارند (فوکویاما، ۱۳۷۱: ۱۷۴).

جامعه اشتها‌بنیان

زمانی که عقل در خدمت اشتها قرار گرفته و منافع مادی و فردی در صدر انگیزه‌های فردی و اجتماعی قرار گیرد، جامعه اشتها‌بنیان امکان ظهور می‌یابد. آدام اسمیت در سال ۱۷۷۶ در سال‌های آغازین انقلاب صنعتی، کتابی منتشر کرد تحت عنوان ثروت ملل. در این کتاب اسمیت با خوش‌بینی آینده اقتصاد سرمایه‌داری را پیش‌گویی کرد؛ پیام اصلی ثروت ملل این است که بین فعالیت‌های افراد سودجو و تأمین خیر عمومی کل جامعه هماهنگی وجود دارد؛ اگرچه هر فرد دنبال منفعت خویش است، اما اثر سراسری آن پیشبرد منافع کل جامعه است (هال، گبین، ۱۳۹۰: ۲۱۱). اسمیت با طرح ایده «دست نامرئی»، بر آن است که تعقیب نفع فردی به‌طور ناخواسته به تأمین خیر عمومی می‌انجامد. او در کتاب ثروت ملل به‌ویژه در فصل مربوط به تقسیم کار در صنعت سوزن‌سازی، نشان می‌دهد که چگونه تخصص‌گرایی و منفعت‌طلبی فردی منجر به افزایش بهره‌وری و رفاه عمومی می‌شود (اسمیت، ۱۳۹۷: ۴۷-۵۵).

به نوشته او «ساخت یک سوزن به هجده مرحله عملیات مجزا نیاز دارد. اگر یک کارگر به‌تنهایی بخواهد سوزن بسازد، شاید به زحمت بتواند یک سوزن در طول روز بسازد؛ اما اگر هر یک از این مراحل توسط کارگری که در آن عملیات تخصص دارد انجام شود، در طول روز این کارگران می‌توانند بیش از چهل و هشت هزار سوزن تولید کنند. پس در نتیجه تقسیم کار هر کارگر می‌تواند بیش از چند هزار سوزن در روز تولید کند. تکثیر عظیم محصولات تمامی فنون متفاوت در نتیجه تقسیم کار، سبب می‌شود تا در یک جامعه توانگری عمومی در صفوف پایین مردم گسترش یابد. هر کارگر مقدار زیادی از کار خویش را فراتر از آن چیزی که نیاز دارد در دسترس مردم قرار می‌دهد؛ و هر کارگر دیگری که دقیقاً در این موقعیت باشد، قادر است مقدار زیادی از کالاهای خود را به ازای مقدار زیادی کالاهای دیگر، یا به بیان بهتر به بهای مقدار زیادی کالاهای دیگر معاوضه کند. او این کالاهای خود را برای آن‌ها که نیازمندند فراهم می‌کند و آن‌ها نیز آنچه را که او نیاز دارد به نحو معتدله‌ای تأمین می‌کنند و وفور عام کالاهای به این طریق در صفوف متفاوت جامعه پخش می‌شود... زندگی صنعت‌گر زحمتکش اروپایی فراخ‌تر از زندگی شاهان آفریقایی است.» (هال، گبین، ۱۳۹۰: ۲۴۳-۲۴۵)

با توجه به مطالب پیش‌گفته، می‌توان دو گونه جامعه را از هم متمایز ساخت که مبنای بروز دو الگوی مختلف در سیاست خارجی می‌شوند: نخست، جامعه روح‌بنیان که در آن انسان‌ها، به شکل فردی یا جمعی، در تلاش برای کسب احترام روابط نزاع‌آلودی با یکدیگر دارند. دوم جامعه اشتها‌بنیان که در آن، مبنای رفتار انسان‌ها تأمین منافع مادی است و این امر بر سایر امور برتری یافته است.

یافته‌های پژوهش

در این بخش ابتدا سیاست خارجی دولت مصدق و سپس سیاست خارجی دولت حسن روحانی مورد بررسی قرار می‌گیرند:

سیاست خارجی دولت مصدق

سیاست خارجی دولت مصدق در زمینه‌ای شکل گرفت که مسئله استعمار و نفوذ بیگانگان محور آن بود. نفوذ غرب در ایران از

نیمه نخست قرن نوزدهم میلادی، به‌ویژه با فشار نظامی روسیه و سپس انگلستان، آغاز شد. نتیجه آن تحمیل قراردادهای گلستان (۱۸۱۳ م) و ترکمانچای (۱۸۲۸ م) از سوی روسیه و قرارداد پاریس (۱۸۵۷ م) از سوی انگلیس بود. پس از این شکست‌ها، شاهان قاجار مجموعه‌ای از امتیازات تجاری را به روسیه و انگلستان واگذار کردند. به این ترتیب، شکست نظامی به واگذاری امتیازات اقتصادی انجامید و عصر «شکار امتیازات» در ایران توسط قدرت‌های اروپایی، به‌ویژه بریتانیا، آغاز شد؛ قدرتی که در جست‌وجوی عرصه‌هایی برای سرمایه‌گذاری بود (آبراهامیان، ۱۴۰۱: ۸۱-۶۱). یکی از مهم‌ترین این امتیازات، امتیاز نفت بود.

در سال ۱۲۸۰ ش/ ۱۹۰۱ م، مظفرالدین شاه در چارچوب یک حکومت استبدادی، امتیاز کشف، استخراج و فروش نفت را در قالب قراردادی ۱۸ ماده‌ای به ویلیام ناکس دارسی واگذار کرد. طبق ماده اول، «دولت اعلیحضرت شاه به صاحب‌امتیاز، امتیاز ویژه و انحصاری برای جستجو، بهره‌برداری، توسعه و فروش منابع نفتی در سراسر قلمرو امپراتوری ایران برای مدت شصت سال از تاریخ این قرارداد می‌دهد». ماده دهم نیز سهم ایران را مشخص می‌کرد که شامل پرداخت‌های نقدی و درصدی از سود خالص بود (به متن قرارداد رجوع شود).

در سال ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م، پس از مذاکرات بی‌نتیجه با نمایندگان انگلیسی، رضاشاه با پاره کردن قرارداد دارسی، آن را ملغی اعلام کرد. با این حال، قدرت پشت پرده شرکت دارسی یعنی بریتانیا، مانعی جدی برای اجرای این تصمیم بود. درنهایت، قراردادی تازه به امضای طرفین رسید که طبق آن، ایران نه تنها ۲۰ درصد از سود شرکت نفت ایران و انگلیس در داخل کشور را دریافت می‌کرد، بلکه به همین میزان در سود جهانی آن شرکت نیز سهیم شناخته شد (میلانی، ۱۳۹۲: ۵۸).

با آغاز جنگ جهانی دوم، ایران با وجود اعلام بی‌طرفی، در شهریور ۱۳۲۰ توسط متفقین اشغال شد. رضاشاه مجبور به کناره‌گیری شد و پسرش محمدرضا جانشین او گردید (ازغندی، ۱۳۸۶: ۹۷). در این دوران، اقتصاد ایران تحت فشار مضاعف خارجی قرار داشت؛ بریتانیا با استخراج گسترده نفت از جنوب ایران، سود هنگفتی کسب می‌کرد. برای مثال، تولید نفت از ۶/۶ میلیون تن در سال ۱۳۲۰ به ۸/۱۶ میلیون تن در سال ۱۳۲۴ رسید، در حالی که مجموع پرداخت بریتانیا به ایران در فاصله سال‌های ۱۳۲۲-۱۳۱۹ تنها ۴ میلیون پوند بود (فوران، ۱۳۹۲: ۳۹۹، ۴۰۵).

در این شرایط، نارضایتی اقتصادی افزایش یافت. در سال ۱۳۲۵، ۸۰ هزار کارگر در آبادان تظاهرات کردند و خواستار ملی شدن صنعت نفت شدند. در آغاجاری نیز اعتصابات گسترده‌ای در اعتراض به شرایط کاری و دستمزدها صورت گرفت. شرکت نفت در پاسخ، ابتدا منابع آب منطقه کارگری را قطع کرد اما سرانجام به خواسته‌های کارگران تن داد (فوران، ۱۳۹۲: ۴۱۹).

با پایان جنگ، شوروی برخلاف تعهدش از خروج نیروهای نظامی از ایران امتناع کرد. استالین خواستار امتیاز نفت در شمال ایران شد و در سال ۱۳۲۲ گروهی از مهندسان خود را برای ارزیابی منابع نفت شمال به ایران فرستاد (میلانی، ۱۳۹۲: ۱۳۱). در پاسخ، مجلس شورای ملی با پیشنهاد محمد مصدق، قانونی را تصویب کرد که هرگونه مذاکره درباره امتیازات نفتی را تا پایان جنگ ممنوع می‌کرد (فوران، ۱۳۹۲: ۴۰۸).

مصدق در توضیح این قانون، مفهوم «موازنه منفی» را مطرح کرد. او این سیاست را در برابر «موازنه مثبت» قرار داد که مبتنی بر اعطای هم‌زمان امتیازات به شوروی و بریتانیا بود. به باور مصدق، این رویکرد همانند آن بود که «دست راست کسی را ببرند و برای موازنه، دست چپش را نیز قطع کنند» (میلانی، ۱۳۹۲: ۱۳۳).

در سال ۱۳۲۶، مجلس پانزدهم با اکثریت قاطع، امتیاز نفت شمال به شوروی را رد کرد و از دولت خواست برای استیفای حقوق ایران در جنوب وارد مذاکره با بریتانیا شود (فوران، ۱۳۹۲: ۴۲۴).

موضوع نفت، به تدریج به مسئله‌ای ملی تبدیل شد. در فاصله سال‌های ۱۳۱۲ تا ۱۳۲۸، شرکت نفت انگلیس و ایران نزدیک به ۸۹۵ میلیون پوند درآمد داشت که تنها ۱۰۵ میلیون پوند آن به ایران پرداخت شد (فوران، ۱۳۹۲: ۴۲۵). درواقع، ایران تنها ۱۱/۹ درصد از درآمد خالص یا ۱۴/۶ درصد از سود را دریافت می‌کرد و ۸۸ درصد باقی‌مانده در اختیار بریتانیا بود (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۲۲۸).

در واکنش به درخواست ایران برای بازنگری در قرارداد، شرکت نفت تنها به افزایش اندک سهم ایران در قالب قرارداد

گس-گلشائیان رضایت داد (غنی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۱۹۹). در سال ۱۳۲۹، جبهه ملی به رهبری مصدق این قرارداد را رد کرد و خواستار ملی شدن صنعت نفت شد. دلایل اصلی این درخواست، سهم اندک ایران، پرداخت نکردن مالیات‌های محلی، مداخله در سیاست داخلی و نقض حاکمیت ملی بود (آبراهامیان، ۱۴۰۱: ۳۲۳-۳۲۷).

پس از تصویب قانون ملی شدن نفت در اسفند ۱۳۲۹ و انتخاب مصدق به نخست‌وزیری، او مسئولیت اجرای قانون را بر عهده گرفت. شرکت نفت تکنسین‌های خود را خارج کرد و بریتانیا با تقویت نیروهای نظامی در خلیج فارس، به شورای امنیت شکایت برد. مصدق برای دفاع از ایران به نیویورک رفت و در آنجا از ملی شدن نفت به‌عنوان اقدامی در جهت احقاق حقوق ملت ایران دفاع کرد (آبراهامیان، ۱۴۰۱: ۳۳۰).

در آغاز، جبهه ملی روی دو مزیت ملی کردن نفت تأکید داشت: نخست، افزایش درآمد اقتصادی و دوم، حفظ استقلال سیاسی. این دو انگیزه، معادل دو رانه اشتها و روح بودند (غنی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۲۰۱)، اما در ادامه جنبه استقلال‌طلبانه و حیثیتی جنبش بر منافع اقتصادی غلبه یافت. مصدق پنج پیشنهاد بین‌المللی برای حل بحران نفت را به دلیل تضاد با اصل ملی شدن، رد کرد (ازغندی، ۱۳۸۴: ۱۹۹). او تصریح کرد که پذیرش این پیشنهادها به معنای «پشت پا زدن به حیثیت ملی» است (فاتح، ۱۳۸۴: ۶۰۲).

درنهایت، جنبش ملی شدن نفت را می‌توان تبلور یک رویکرد روح‌بنیان در سیاست خارجی دانست؛ جایی که عقل در خدمت استقلال‌خواهی و کرامت ملی قرار گرفت و منافع اقتصادی به حاشیه رانده شد. این عدم تعادل منجر به رکود اقتصادی، کاهش درآمدهای دولت و تضعیف منابع ارزی شد (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۲۲۵). با کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، دولت مصدق سقوط کرد و مصدق بازداشت شد.

نفوذ انگلیس در ایران همواره در معرض مخالفت بود. در اینجا انگلیسی‌ها با مردمی مغرور و سرکش مواجه بودند و از برخورد با آنان احساس رضایت نداشتند. به طوری که فرانسویس شپرد، سفیر بریتانیا، مصدق را مردی محیل و دمدمی مزاج قلمداد می‌کرد (موحد، ۱۳۸۶: ۱۹۳). همایون کاتوزیان در توصیف واکنش بریتانیا می‌نویسد که ناتوانی انگلیسی‌ها در درک رفتار مصدق، از ناآشنایی آنان با فرهنگ ایرانی ناشی می‌شد؛ فرهنگی که کرامت، شجاعت و طنز را به‌عنوان مؤلفه‌های روح‌بنیان در خود جای داده بود (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۲۱۳).

دولت محمد مصدق را می‌توان نماینده رویکردی روح‌بنیان در سیاست خارجی ایران دانست. در این دوران، ارزش‌هایی چون عزت ملی، استقلال سیاسی و مقاومت در برابر سلطه‌طلبی خارجی در کانون تصمیم‌گیری‌های دیپلماتیک قرار داشتند. مهم‌ترین نمود این سیاست را می‌توان در ملی شدن صنعت نفت و مقابله با سلطه شرکت نفت انگلیس و ایران مشاهده کرد. از دید مصدق، ادامه فعالیت شرکت نفت انگلیس و ایران نه تنها تضاد منافع اقتصادی میان ایران و بریتانیا را تشدید می‌کرد، بلکه به‌نوعی تحقیر ملی و خدشه به کرامت ایرانیان تلقی می‌شد. مصدق با تأکید بر اصل استقلال سیاسی، استدلال می‌کرد که منابع طبیعی ایران باید در اختیار ملت ایران باشد و نه شرکتی خارجی با سابقه استعماری. این درک، برخاسته از یک جهان‌بینی روح‌بنیان بود که در آن، شناسایی و احترام بین‌المللی مقدم بر منافع کوتاه‌مدت اقتصادی تلقی می‌شد.

در این راستا، مصدق در مجامع بین‌المللی نیز از موضعی اخلاقی و مبتنی بر حقانیت ملی سخن گفت. دفاع او در شورای امنیت سازمان ملل در سال ۱۳۳۰، نمونه‌ای بارز از این نگاه است. او در آن سخنرانی تاریخی، ملی شدن نفت را اقدامی مشروع در راستای احقاق حقوق ملت ایران دانست و خواهان احترام جامعه جهانی به استقلال سیاسی ایران شد (آبراهامیان، ۱۴۰۱: ۳۴۵-۳۶۰).

در سطح داخلی نیز مصدق تلاش کرد تا با اتکا به پشتیبانی مردم و نهادهای منتخب، مسیر ملی شدن را پیش ببرد. او با استناد به پشتوانه افکار عمومی، در برابر فشارهای خارجی و تهدیدهای اقتصادی ایستادگی کرد. چنین رفتاری را می‌توان مصداقی از غلبه عنصر «روح» در تصمیم‌گیری‌های سیاست خارجی دانست؛ عنصری که شجاعت، ایثار و عزت‌طلبی را بر مصلحت‌سنجی اقتصادی مقدم می‌دارد.

در مجموع، سیاست خارجی مصدق را می‌توان مبتنی بر نوعی «تیموس ملی» دانست؛ جایی که احساس کرامت جمعی،

شناسایی بین‌المللی و استقلال سیاسی، بر هرگونه محاسبه اقتصادی ارجحیت دارد. این رویکرد با رویکرد دولت روحانی که بر همکاری و منافع اقتصادی تأکید داشت، تفاوتی بنیادین دارد که در بخش بعدی تحلیل خواهد شد.

سیاست خارجی دولت روحانی

در مقابل سیاست روح‌بنیان مصدق که بر عزت، استقلال و مقاومت در برابر سلطه استوار بود، دولت حسن روحانی رویکردی واقع‌گرایانه و تعامل‌محور را در سیاست خارجی برگزید. این رویکرد را می‌توان در چارچوب جامعه‌اشتهاب‌بنیان تحلیل کرد؛ جامعه‌ای که در آن عقل در خدمت تأمین منافع اقتصادی و امنیتی از طریق تعامل و همکاری قرار می‌گیرد.

در سال ۱۳۹۲، حسن روحانی در شرایطی به ریاست‌جمهوری رسید که کشور تحت تحریم‌های شدید بین‌المللی ناشی از پرونده هسته‌ای قرار داشت. این تحریم‌ها نه تنها صادرات نفت را به شدت محدود کرده بودند، بلکه سیستم بانکی ایران را نیز از نظام مالی جهانی جدا کرده بودند. نرخ ارز سه برابر شده بود، تورم فزاینده بود و سرمایه‌گذاری خارجی تقریباً به صفر رسیده بود (دهقانی فیروزآبادی، عطایی، ۱۳۹۳).

در خرداد ۱۳۹۲، انتخابات ریاست‌جمهوری برگزار شد و حسن روحانی با کسب ۵۱ درصد آرا به ریاست‌جمهوری رسید (روزنامه اطلاعات، ۱۳۹۲ الف: ۲). او در مراسم تنفیذ حکم ریاست‌جمهوری‌اش، با تأکید بر خواست مردم برای تغییر، اعلام کرد که «با حمایت و پشتوانه مردمی که خواهان تغییر و بهبود معیشت و منزلتشان هستند پای به میدان مسئولیت نهاده است؛ مردمی که می‌خواهند زندگی بهتری داشته باشند و دور از فساد، تبعیض و فقر باشند» (روحانی، ۱۳۹۲ الف: ۱). همچنین، درباره جهت‌گیری کلی دولت گفت: «نجات اقتصاد کشور، احیای اخلاق و تعامل سازنده با جهان جهت‌گیری دولت خواهد بود... در عرصه روابط خارجی، اقدامات جدیدی را جهت ارتقای منزلت ایران بر اساس تأمین منافع ملی و رفع تحریم‌های موجود انجام خواهد داد» (روحانی، ۱۳۹۲ الف: ۱).

روحانی در همان جلسه لیست اعضای کابینه پیشنهادی خود را به مجلس نهم ارائه کرد و در توضیح آن گفت: «وضع کشور در همه زمینه‌ها سخت و پیچیده شده است... وزارتی انتخاب شده‌اند تا با کمک آن‌ها بتوانیم مشکلات اقتصادی کشور را حل کنیم» (هفته‌نامه تجارت فردا، ۱۳۹۲: ۱). نمایندگان مجلس نیز با اکثریت، به اعضای کابینه رأی اعتماد دادند و دولت به‌طور رسمی کار خود را آغاز کرد. در این دوره، برخی ناظران روحانی را با دنگ شیائوپینگ، رهبر اصلاح‌طلب چین، مقایسه کردند (حسین‌زاده، ۱۳۹۵: ۱). دنگ در دهه ۱۹۸۰ با سیاست‌های بازارمحور، چین را از ایدئولوژی گرای به کارایی اقتصادی سوق داد (لویسکی و لوکان، ۱۴۰۲: ۱۷۵). این مدل توسعه‌ای که با عنوان «دنگیسم» شناخته می‌شود، ترکیبی از سوسیالیسم دولتی با سیاست درهای باز، جذب سرمایه‌گذاری خارجی، خصوصی‌سازی و اتکا به تکنولوژی غربی بود (شاهنده و طاهایی، ۱۳۸۳: ۱۷۱. ایمانی‌راد، ۱۳۶۷: ۲۳-۱۹).

روحانی نیز در بیانیه‌ای پس از پیروزی، پنج سرفصل اقتصادی دولت خود را برشمرد: کسری تراز پرداخت‌ها، نظام چندنرخ ارز، کسری بودجه، نابسامانی نظام بانکی و اجرای ناقص هدفمندی یارانه‌ها. او تحریم‌های بین‌المللی را نیز به این مشکلات افزوده دانست و در این چارچوب، «رونق تولید و هدایت پول به سمت تولید» را راهکار اساسی عنوان کرد (روزنامه اطلاعات، ۱۳۹۲ ب: ۵).

با توجه به اینکه ریشه اصلی بحران اقتصادی ایران در تحریم‌های ناشی از پرونده هسته‌ای بود، دولت روحانی تمرکز سیاست خارجی خود را بر حل این مسئله گذاشت. روحانی با تأکید بر «تعامل سازنده با جهان»، سیاست خارجی خود را بر محور حل‌وفصل مناقشه هسته‌ای و بازگرداندن ایران به اقتصاد جهانی قرار داد. او محمدجواد ظریف را به‌عنوان وزیر امور خارجه و مسئول مذاکرات با گروه ۱+۵ منصوب کرد. این مذاکرات در سه مرحله به پیش رفت: توافق موقت ژنو (آذر ۱۳۹۲)، تفاهم لوزان (فروردین ۱۳۹۴) و توافق نهایی در وین با عنوان «برنامه جامع اقدام مشترک» (برجام) در تیر ۱۳۹۴ (دهقانی فیروزآبادی و دامن‌پاک، ۱۳۹۴: ۱۹).

بر اساس برجام، ایران برخی محدودیت‌ها را در برنامه هسته‌ای خود پذیرفت و در ازای آن، تحریم‌های اقتصادی شورای

امنیت و تحریم‌های دوجانبه و چندجانبه لغو شد. متن رسمی برجام تصریح می‌کند که این توافق «امکانات تجارت، تأمین مالی، انرژی و فناوری را برای ایران فراهم می‌سازد» (وزارت امور خارجه، ۱۳۹۴: ۲). روحانی در واکنش به حصول توافق اعلام کرد: «در این مذاکرات چهار هدف: ۱- حفظ توانمندی و فناوری هسته‌ای، ۲- لغو تحریم‌های غلط و ظالمانه، ۳- لغو کلیه قطعنامه‌های شورای امنیت و ۴- خارج کردن پرونده ایران از ذیل فصل هفتم منشور ملل متحد را دنبال کردیم که به همه آن‌ها رسیدیم» (روزنامه دنیای اقتصاد، ۱۳۹۴: ۲).

برجام، بر پایه اصل تصنیف منافع اقتصادی و اعتمادسازی متقابل طراحی شده بود. ایران در ازای محدودیت‌هایی در فعالیت‌های هسته‌ای خود، از لغو تحریم‌های اقتصادی و آزادسازی دارایی‌های بلوکه‌شده بهره‌مند شد. دولت روحانی بر این باور بود که همکاری با قدرت‌های جهانی، به‌ویژه اروپا، می‌تواند سرمایه خارجی را به ایران بازگرداند، رشد اقتصادی را تسریع کند و از تنش‌های بین‌المللی بکاهد. درواقع، روحانی تلاش کرد تا سرمایه خارجی را با نیروی کار داخلی پیوند دهد؛ الگویی اسمیتی که بر هماهنگی منافع میان بازیگران داخلی و خارجی تأکید دارد (اسمیت، ۱۳۹۷: ۵۲).

نگاه روحانی به سیاست خارجی، برخاسته از تحلیلی بود که در آن تهدیدهای خارجی نه از طریق مقاومت، بلکه از طریق دیپلماسی کاهش می‌یافت. از این منظر، تحریم‌ها نه نمادی از سلطه، بلکه نتیجه سوءتفاهم یا سوء مدیریت در روابط بین‌الملل بودند. از این رو، تغییر در رفتار بین‌المللی ایران می‌توانست به تغییر در نگرش جهان نسبت به ایران بینجامد.

با اجرای برجام، بسیاری از شرکت‌های خارجی از جمله توتال، پژو، ایرباس و زیمنس برای سرمایه‌گذاری و همکاری به ایران بازگشتند. با این حال، خروج ایالات متحده از برجام در سال ۱۳۹۷ و بازگشت تحریم‌ها، این روند را متوقف کرد. منتقدان دولت روحانی استدلال کردند که اتکا به توافق‌های بین‌المللی بدون ضمانت اجرایی کافی، اشتباهی استراتژیک بود؛ اما از نگاه هواداران روحانی، مسیر تعامل همچنان بهترین گزینه برای تأمین منافع ملی بود.

روحانی خود در سخنرانی‌های متعدد، به‌صراحت از اولویت منافع اقتصادی، رفاه مردم و بهبود شرایط معیشتی سخن گفته است. در گفت‌وگو، سیاست خارجی ابزاری برای توسعه داخلی و تأمین منافع مادی ملت تلقی می‌شد. این دیدگاه با رویکرد روح‌بنیان که استقلال و عزت را هدف ذاتی سیاست خارجی می‌دانست، تفاوتی بنیادین داشت.

روحانی پس از توافق ژنو، برای نخستین بار به مجمع جهانی اقتصاد در داووس رفت و در سخنرانی خود، سیاست اقتصادی دولت را بر پایه سه عامل تولید تشریح کرد.^۱ او اعلام کرد که دولت «مصمم است از طریق بازتر کردن و رقابتی‌تر نمودن اقتصاد ایران، موقعیت آن را در دنیای پرقابله ارتقا دهد» و از سرمایه‌گذاران خارجی دعوت کرد تا به ایران بیایند (روحانی، ۱۳۹۲: ب: ۱).

روحانی با اشاره به نیروی کار جوان، نرخ بالای تحصیلات دانشگاهی، منابع غنی نفت و گاز و ظرفیت‌های صنعتی کشور (خودروسازی، پتروشیمی، انرژی)، ایران را به‌عنوان مکانی امن و جذاب برای سرمایه‌گذاری معرفی کرد. او گفت که «ما آمادگی داریم برای تأمین نظر سرمایه‌گذاران در صنعت پتروشیمی و انرژی، قراردادهای بلندمدت با قیمت‌های ترجیحی منعقد کنیم» (روحانی، ۱۳۹۲: ب: ۱). او همچنین ایران را به کشورهای عضو گروه بریکس (BRICS) نزدیک دانست؛ اقتصادهایی نوظهور که سرمایه‌گذاران باهوش جهانی تمایل به حضور در آن‌ها را دارند (رونهیل، ۱۳۹۹: ۷۶۸).

در پی برجام، هیئت‌های متعدد تجاری به ایران آمدند، به‌ویژه در بخش نفت و خودروسازی؛ اما در ۱۸ اردیبهشت ۱۳۹۷، دونالد ترامپ از برجام خارج شد و تحریم‌ها بازگشتند. شرکت‌های اروپایی نیز ایران را ترک کردند. روحانی خروج آمریکا را مصداق «تروریسم اقتصادی» دانست: «تروریسم اقتصادی به معنای ایجاد وحشت در اقتصاد یک کشور و بازداشتن دیگر کشورها از تجارت و سرمایه‌گذاری در آن کشور است» (روزنامه دنیای اقتصاد، ۱۳۹۷: ۱).

در واکنش، مجلس شورای اسلامی قانون ۹ ماده‌ای «اقدام راهبردی برای لغو تحریم‌ها» را در آذر ۱۳۹۹ تصویب کرد. این

۱. اقتصاددانان نئوکلاسیک عوامل تولید را شامل زمین، نیروی کار و سرمایه می‌دانند. زمین تمامی منابع طبیعی از درختان تا گوسفندان، از اورانیوم تا طلا و از آب تا خاک را در برمی‌گیرد. نیروی کار انواع نقش‌های کار در تولید از مدیران تا سرپرست‌ها، از کارگران خط تولید تا آموزگاران و از افسران پلیس تا فیزیک‌دانان هسته‌ای را شامل می‌شود. سرمایه به ابزارهای تولیدی انسان اشاره دارد که برای ساخت یا تقویت ساخت محصولات به کار می‌رود. این ابزارها از چکش تا کارخانه ذوب آهن، از تراکتور تا پالایشگاه و از مغازه خواروبار فروشی تا فرودگاه را دربر می‌گیرد (میلر، ۱۳۹۴: ۲۷۰).

قانون دولت را موظف می‌کرد بدون توجه به محدودیت‌های برجام، فعالیت‌های هسته‌ای را گسترش دهد (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۹: ۱). حسن روحانی بعدها این قانون را «بدترین قانون در تاریخ جمهوری اسلامی» خواند و آن را مانعی برای حل و فصل مسئله هسته‌ای توصیف کرد (روحانی، ۱۴۰۳: ۱).

در مجموع، سیاست خارجی روحانی را می‌توان نماد یک رویکرد اشتها‌بنیان دانست؛ جایی که عقل در خدمت اشتها، یعنی تأمین منافع اقتصادی و رفاه عمومی قرار می‌گیرد. البته این رویکرد، نه به معنای تسلیم یا وابستگی، بلکه نشانه‌ای از اولویت‌بندی واقع‌گرایانه در عرصه سیاست خارجی است؛ واقع‌گرایی‌ای که در چارچوب منافع ملی بازتعریف شده است. در نهایت، سیاست خارجی دولت روحانی تلاشی بود برای پیوند میان سرمایه خارجی، منابع طبیعی و نیروی کار داخلی. رویکردی که با چارچوب نظری «جامعه اشتها‌بنیان» در مقاله حاضر هم‌خوانی دارد. با این وجود اگرچه خروج آمریکا از برجام، اجازه تحول به یک جامعه اشتها‌بنیان واقعی را نداد، اما با وجود ناکامی‌های ناشی از خروج آمریکا از برجام، همچنان می‌توان روحانی را نماینده یک سیاست خارجی اقتصادمحور دانست.

نتیجه‌گیری

این مقاله با تکیه بر چارچوب نظری تمایز میان جوامع روح‌بنیان و اشتها‌بنیان، به تحلیل تطبیقی سیاست خارجی دو دولت محمد مصدق و حسن روحانی پرداخت. تحلیل‌ها نشان داد که سیاست خارجی ایران در این دو مقطع تاریخی، نه صرفاً متأثر از ساختار نظام بین‌الملل یا الزامات اقتصادی، بلکه بازتابی از درک خاص هر رهبر از مفاهیم انسان، منزلت، منافع ملی و رابطه با بیگانگان بوده است. بنابر تعبیری افلاطونی، در دولت مصدق، عقل در خدمت روح قرار داشت. رهبر نهضت ملی شدن صنعت نفت، تهدید بریتانیا را نه فقط در قالب منافع اقتصادی، بلکه به مثابه تهدیدی علیه کرامت، عزت و استقلال ملی درک می‌کرد. در نتیجه، سیاست خارجی دولت مصدق ماهیتی عزت‌طلبانه، استقلال‌خواه و تقابلی یافت. منافع اقتصادی در اولویت دوم قرار گرفتند و حفظ استقلال سیاسی، اصل راهبردی شد. از این منظر، جامعه ایران در آن دوره با غلبه مؤلفه‌های روح‌بنیان تعریف می‌شد.

در مقابل، دولت حسن روحانی در بستر بحران اقتصادی ناشی از تحریم‌ها، سیاست خارجی را ابزاری برای توسعه اقتصادی و حل مشکلات معیشتی در نظر گرفت. در این دیدگاه، عقل در خدمت اشتها بود؛ یعنی نیاز به رفاه، سرمایه‌گذاری و بهبود سطح زندگی. روحانی با تکیه بر تعامل‌گرایی و بهره‌گیری از فرصت‌های بین‌المللی، سعی در پیوند سرمایه خارجی با منابع داخلی داشت. از این رو، رفتار او نماد جامعه‌ای اشتها‌بنیان بود که همکاری را جایگزین تقابل کرده است. تفاوت میان مصدق و روحانی، صرفاً تفاوتی در سبک رهبری یا اولویت‌گذاری سیاسی نیست، بلکه ریشه در نگرش هستی‌شناختی آن‌ها به انسان، سیاست و جامعه دارد. مصدق «انسان را موجودی عزت‌طلب» می‌دانست، در حالی که روحانی «انسان را موجودی رفاه‌طلب» فرض می‌کرد. این دو دیدگاه، دو رویکرد متفاوت به سیاست خارجی خلق کردند: یکی مبتنی بر شناسایی و کرامت و دیگری مبتنی بر منافع و تعامل.

در مجموع، اگرچه هر دو رویکرد در بستر زمان خود از منطق خاصی پیروی می‌کردند، اما ناتوانی در ایجاد تعادل میان روح و اشتها در هر دو دوره، به چالش‌هایی جدی منجر شد. در دوره مصدق، غلبه روح بر اشتها به بحران اقتصادی انجامید و در دوره روحانی، غلبه اشتها بر روح، استقلال و توان چانه‌زنی را تحت فشار قرار داد؛ بنابراین، سیاست خارجی موفق در گرو توازن پایدار میان عزت‌طلبی و مصلحت‌گرایی است؛ توازن که نیازمند عقلانی‌سازی هر دو رانه و بازتعریف مفاهیم منافع ملی در افق بلندمدت است.

بنا به غلبه تعریف مادی از انسان در عصر مدرن و در غیاب التفات به رانه روح، گرانیگاه انسان‌شناختی نظریه‌های مختلف روابط بین‌الملل نظیر واقع‌گرایی، لیبرالیسم و مارکسیسم بر مبنای رانه اشتها و «انسان اقتصادی» ساخته و پرداخته شده‌اند. به باور نویسندگان این مقاله، سیاست خارجی اشتها‌بنیان دولت روحانی به علت قرابت مبنای انسان‌شناختی به سهولت با این نظریه‌ها به‌ویژه لیبرالیسم قابل فهم و تحلیل است؛ اما به سبب غیبت التفات به تیموس در نظریه‌های سیاسی جدید، اگرچه

تلاش‌هایی برای لحاظ کردن این رانه در تبیین سیاست بین‌الملل صورت گرفته اما تحلیل سیاست خارجی دولت مصدق، با رجوع به نظریه‌های اشتها بنیان و اقتصاد پایه قابل تبیین نیست و فهم کامل آن نیازمند به صحنه آوردن روح در نظریه‌های روابط بین‌الملل است.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۴۰۱). *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه احمد گل‌محمدی و محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۴). *روابط خارجی ایران ۱۳۵۷-۱۳۳۰*. تهران: نشر قومس.
- اسمیت، آدام (۱۳۹۷). *ثروت ملل*. ترجمه سیروس ابراهیم‌زاده. تهران: انتشارات پیام.
- افلاطون (۱۳۸۹). *جمهوری*. ترجمه محمدحسن لطفی. تهران: انتشارات خوارزمی.
- ایمانی‌راد، مرتضی (۱۳۶۷). *مروری بر رشد و توسعه اقتصادی چین بعد از انقلاب ۱۹۴۹*. تهران: سازمان برنامه و بودجه.
- بهزاد، شاهند؛ طاهایی، سیدجواد (۱۳۸۳). *چین نو؛ دنگ شیاء پینگ و اصلاحات*. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.
- دهقانی فیروزآبادی، سید جلال؛ عطایی، مهدی (۱۳۹۳). *گفتمان هسته‌ای دولت یازدهم. فصلنامه مطالعات راهبردی*، ۱۷ (۶۳)، ۸۷-۱۲۰.
- دهقانی فیروزآبادی، سید جلال؛ دامن‌پاک چاکی، مرتضی (۱۳۹۴). *جایگاه دیپلماسی اقتصادی در سیاست خارجی دولت یازدهم. فصلنامه سیاست خارجی*، ۲۹ (۱)، ۷-۵۲.
- روحانی، حسن (۱۴۰۳). *روحانی افشاگری کرد/ به مردم خیانت شد/ قانون راهبردی ۳۰۰ میلیارد دلار به کشور ضرر زد، پایگاه خبری آنلاین*، ۳ تیر، در: <https://www.khabaronline.ir/news/1923755>
- روحانی، حسن (۱۳۹۲ الف). *متن کامل سخنان حسن روحانی در مراسم تنفیذ حکم ریاست‌جمهوری از سوی رهبر معظم انقلاب، پایگاه اطلاع‌رسانی ریاست‌جمهوری*، ۱۳ مرداد، در: <http://president.ir/fa/70471>
- روحانی، حسن (۱۳۹۲ ب). *مشروح گفت‌وگوهای روحانی با مدیران اقتصادی، رسانه‌ای و نفتی در داووس. پایگاه تحلیلی خبری آنلاین*، ۴ بهمن، در: <http://www.khabaronline.ir/detail/334418/World/diplomacy>
- روزنامه اطلاعات (۱۳۹۲ الف). ۲۶ خرداد.
- روزنامه اطلاعات (۱۳۹۲ ب). ۲۸ خرداد.
- روزنامه دنیای اقتصاد (۱۳۹۴). ۲۴ تیر.
- روزنامه دنیای اقتصاد (۱۳۹۷). ۱۷ آذر.
- رونهیل، جان (۱۳۹۹). *اقتصاد سیاسی جهانی*. ترجمه سید محمدعلی موسوی و الهه نوری غلامی‌زاده. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- شایگان، داریوش (۱۳۹۲). *آسیا در برابر غرب*. تهران: انتشارات فرزانه روز.
- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۹۵). *اقتصاد و دولت در ایران*. تهران: انتشارات اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی.
- فاتح، مصطفی (۱۳۸۴). *پنج‌سال نفت ایران*. تهران: نشر علم.
- فوران، جان (۱۳۹۲). *مقاومت شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران*. ترجمه احمد تدین. تهران: انتشارات رسا.
- کاتوزیان، همایون (۱۳۸۶). *اقتصاد سیاسی ایران*. ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز.
- کوژو، الکساندر (۱۳۶۶). *خدایگان و بنده*. ترجمه حمید عنایت. تهران: انتشارات خوارزمی.
- لویتسکی، استیون؛ وی، لوکان (۱۴۰۲). *انقلاب و استبداد*. ترجمه امیر میرحاج. تهران: نشر شیرازه.
- لیبو، ند ریچارد (۱۳۹۱). *نظریه فرهنگی روابط بین‌الملل*. ترجمه سید جلال دهقانی فیروزآبادی و دیگران. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۹). *قانون اقدام راهبردی برای لغو تحریم‌ها و صیانت از منافع ملت ایران. پایگاه اینترنتی مجلس شورای اسلامی*، ۱۸ آذر در: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1632857>
- موحد، محمدعلی (۱۳۸۶). *خواب آشفته نفت*. جلد اول. تهران: نشر کارنامه، چاپ سوم.
- میالنی، محسن (۱۳۹۲). *نگاهی به شاه*. تورنتو: نشر پرشین سیرکل.
- میلر، ریموند (۱۳۹۴). *اقتصاد سیاسی بین‌الملل؛ جهان‌بینی‌های متعارض*. ترجمه محمدعلی شیرخانی و دیگران. تهران: انتشارات سمت.
- وزارت امور خارجه (۱۳۹۴). *برنامه جامع اقدام مشترک. پایگاه اینترنتی وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران*، در:

<https://mfa.ir/files/mfa/pdf.pdf>

هال، استوارت؛ گین، برم (۱۳۹۰). *درآمدی بر فهم جامعه مدرن: جلد اول، صورت‌بندی‌های مدرنیته*. ترجمه محمود متحد و دیگران، تهران: نشر آگه.

هفته‌نامه تجارت فردا. ۱۳۹۲/۵/۲۶، شماره ۵۳.

هگل، فردریش (۱۳۹۱). *پدیدارشناسی روح*. ترجمه باقر پرهام. تهران: آگه.

References

- Abrahamian, E. (2022). *Iran between two revolutions*, translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran: Nay Publishing (In Persian).
- Azghandi, A. (2005). *Iran's Foreign Relations 1320-1357*, Tehran: Qoms Publishing (In Persian).
- Dehghani Firouzabadi, S., & Daman Pak Chaki, M. (2015). The Position of Economic Diplomacy in the Foreign Policy of the Eleventh Government, *Foreign Policy Quarterly*, 29(1), Spring, 7-52 (In Persian).
- Dehghani Firouzabadi, S.; Ataei, M. (2014). The Eleventh Government's Nuclear Discourse, *Strategic Studies Quarterly*, Year 17(63), 87-120 (In Persian).
- Donyayeh Eqtesad Newspaper* (2015). July 15 (In Persian).
- Donyayeh Eqtesad Newspaper* (2018). December 8 (In Persian).
- Etelat Newspaper* (2013 A). 06/16/2013 (In Persian).
- Etelat Newspaper* (2013 B). 06/18/2013 (In Persian).
- Fateh, M. (2005). *Fifty Years of Iranian Oil*, Tehran: Alam Publishing House (In Persian).
- Foran, J. (2013). *Fragile Resistance: A History of Iranian Social Developments*, translated by Ahmad Tadayin, Rasa Publications: Tehran (In Persian).
- Fukuyama, F. (1999), *The End of History and the Last Man*, the free press: New York.
- Ghaninejad, M. (2016). *Economy and Government in Iran*, Tehran: Publications of the Chamber of Commerce, Industries, Mines and Agriculture (In Persian).
- Hall, S., & Gibbon, B. (2011). *An Introduction to Understanding Modern Society: Volume One, Formulations of Modernity*, translated by Mahmoud Motahid and others, Tehran: Agah Publishing (In Persian).
- Hegel, F. (2012). *Phenomenology of the Spirit*. Translated by Baqer Parham. Tehran: Agah (In Persian).
- Hosseinzadeh, E. (2016). Iran's "Open-Door" Economic Policy: Recipe for Indebtedness, *Deindustrialization and Dependence, Global research: Center for research on globalization*, 26 march, at: <http://www.globalresearch.ca>.
- Imanirad, M. (1988). *A Review of China's Economic Growth and Development after the 1949 Revolution*, Tehran: Planning and Budget Organization (In Persian).
- Islamic Majlis research center (2019). Strategic Action Law to Lift Sanctions and Protect the Interests of the Iranian Nation, *Islamic Majlis research center website*, December 8, at: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1632857> (In Persian).
- Katouzian, H. (2007). *Political Economy of Iran*, translated by Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi, Tehran: Markaz Publishing (In Persian).
- Kojève, A. (1987). *Lords and Slaves*, translated by Hamid Enayat, Tehran: Kharazmi Publications (In Persian).
- Levitsky, S., & Lucan, V. (2023). *Revolution and Tyranny*, translated by Amir Mirhaj, Tehran: Shirazeh Publications (In Persian).
- Libo, N. R. (2012). *Cultural Theory of International Relations*, translated by Seyyed Jalal Dehghani Firouzabadi and others, Tehran: Research Institute of Culture, Art and Communications (In Persian).
- Milani, M. (2013). *A Look at the Shah*, Toronto: Persian Circle Publishing (In Persian).
- Miller, R. (2015). *International Political Economy: Conflicting Worldviews*, translated by Mohammad Ali Shirkhani and others, Tehran: Samt Publications (In Persian).
- Ministry of Foreign Affairs (2015). Joint Comprehensive Plan of Action, *website of the Ministry of Foreign Affairs of the Islamic Republic of Iran*, at: <https://mfa.ir/files/mfa/pdf.pdf> (In Persian).

- Persian).
- Movahed, M. (2007). *The turbulent dream of oil*. Tehran: Karname Publications (In Persian).
- Plato (2010). *Republic*, translated by Mohammad Hassan Lotfi. Kharazmi: Tehran (In Persian).
- Ronheil, J. (2019). *World Political Economy*, translated by Seyyed Mohammad Ali Mousavi and Elaheh Nouri Gholamizadeh, Tehran: Jihad Daneshgahi Publications (In Persian).
- Rouhani, H. (2013 A). Full text of Hassan Rouhani's speech at the ceremony of the presidential decree's Tanfiz by the Leader of the Revolution, *Presidential Information Center*, August 4, at: <http://president.ir/fa/70471> (In Persian).
- Rouhani, H. (2013 B). Details of Rouhani's discussions with economic, media and oil managers in Davos, *KhabarOnline news analysis database*, February 25, at: <http://www.khabaronline.ir/detail/334418/World/diplomacy> (In Persian).
- Rouhani, H. (2024). Rouhani made a revelation/the people were betrayed/the strategic law caused a loss of 300 billion dollars to the country, Khabar Online news site, July 2, at: <https://www.khabaronline.ir/news/1923755> (In Persian).
- Shahandeh, B., & Tahaei, S. J. (2004). *New China; Deng Xiaoping and Reforms*, Tehran: Strategic Research Center (In Persian).
- Shaygan, D. (2013). *The Asia versus the West*, Tehran: Farzan Rooz Publications (In Persian).
- Smith, A. (2018). *Wealth of Nations*, translated by Sirous Ebrahimzadeh, Tehran: Payam Publications (In Persian).
- Tejarat Farda Weekly, 5/26/2013, No. 53 (In Persian).